

УДК 811.161.2'344

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕМНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПРЕФІКСІВ

Для глибокого пізнання законів існування та розвитку мовних об'єктів, а також для автоматизації мовознавчих досліджень та автоматизованого аналізу тексту важливим є завдання вивчення різних типів морфем сучасної української мови з погляду їх фонемної (фонологічної) організації.

Під фонемною структурою морфеми розуміють «фонеми, які входять до складу морфеми як одиниці нижчого рівня, є її будівельним матеріалом і наділені певними функціями у межах морфемного рівня мови» [4, с. 699]. Фонологічна організація морфеми підлягає певним закономірностям будови слова, які виявляються через комбінаторику фонем, характерні для мови фонемні початки та кінці морфем, слів і диктують правила морфонологічних перетворень морфем [4, с. 700].

В україністиці проблема фонемної структури морфеми не була об'єктом спеціального вивчення. Винятком є наукові дослідження В. С. Перебийніс [1], [2]. Зокрема у статті «Повторюваність фонем і структура слова в сучасній українській мові» [1] автор на матеріалі одноморфемних слів довжиною від однієї до шести фонем доходить висновку, що фонемна структура цих слів підлягає дії законів простоти, переваги і симетрії, а кількість різновидів фонемних побудов зростає із збільшенням довжини слова.

Метою нашого дослідження є з'ясування особливостей структурної організації та фонемної репрезентації українських префіксальних морфем.

У ході дослідження, проведеного на матеріалі Словника українських морфем (Л. М. Полюга, 2001), виявлено 20 різних структур, репрезентованих мінімум однією фонемою, максимум – шістьма. У морфонологічній системі

української мови функціонує 6 однофонемих префіксів; двофонемих – 19, трифонемих – 20; чотирифонемих – 11; п'ятифонемих – 6; шестифонемих – 2 префікси.

Більшість префіксальних одиниць мають прикрито-закриту будову, серед них структури: П, ПП, ППП, ПППП, де Г – голосна фонема, П – тверда приголосна фонема. Неприкрито-відкритими є побудови: Г, ГП (ГПГ), ГПП, ГП'ПП, ГПППП. Типовими для сучасної української мови вважають префіксальні морфеми, організовані за схемами: ПП, ПП, ППП. Найбільшу фонемну актуалізацію виявляють – 14 двофонемих префіксів (*ви-, де-, до-, за-, зо-, на-, не-, па-, пі-, по-, ре-, су-, д'і-, з'і-*) та 10 трифонемих префіксальних морфем (*без-, від-, воз-, дис-, між-, над-, під-, роз-, суб-, най-*), побудованих за схемами ПП, ПП, ППП. 10 фонемних структур – Г, П, ГПП, ППП, ПППП, ГППП, ГП'ПП, ППППП, ГППППП, ПППППП – перебувають на периферії морфонологічної системи української мови.

Однофонемих вокалічну структуру мають префікси **а-**: *а/вітамін/о́з/н/ий* (1, 22), *а/кліма́т/из/о́ва/н/ий* (1, 23), *а/морáль/н/ий* (1, 23), *а/ритм/ічн/ий* (1, 24), *а/симетр/ічн/ий* (1, 24); **о-**: *о/ба́гр/ен/ий* (1, 195), *о/ба́ч/н/ий* (1, 195), *о/бл'уд/а* (1, 199); **у-**: *у/берег/ті́* (1, 338), *у/го́р/у* (1, 339), *у/сміх/ну́/ти/ся* (1, 345).

Консонантну П-структуру виявляють префікси **в-**: *в/ба́ч/лив/ий* (1, 35), *в/жа́л/и/ти* (1, 38), *в/ле́ж/ан/ий* (1, 61), *в/става́/ти* (1, 65), **з-**: *з/бага́ч/ен/ий* (1, 115), *з/га́д/ка* (1, 117), *з/жо́в/к/ну/ти* (1, 120), *з/рі́ст* (1, 125), **с-**: *с/ка́за/н/ий* (1, 312), *с/кіс/н/ий* (1, 313), *с/ку́п/н/ик* (1, 315), *с/на́л/ен/ий* (1, 319).

Двофонемих морфеми представлені трьома структурами – ПП, ПП і ПП, серед яких кількісно переважають побудови з першим консонантним (твердим або м'яким) елементом, вони реалізуються в префіксах: **ви-**: *ві/біл/ен/ий* (1, 38), *ви/ванта́ж/ува/ч* (1, 39), *ві/добут/ий* (1, 41), **де-**: *де/град/а́ці/я* (1, 77), *де/дукт/ів/н/ий* (1, 77), *де/клаві/фік/ува́/ти* (1, 77), **д'і-**: *ді/зна́/ти/ся* (1, 80), *ді/ста/ва́/ти* (1, 80), *ді/ста/ти* (1, 81), **до-**: *до/базік/а/ти/ся* (1, 81), *до/га́с/ну/ти* (1, 82), *до/лин/а́/ти* (1, 84), *до/прас/ува́/ти* (1, 86), **за-**: *за/чіщ/ен/ий* (1, 115), *за/щémл/ен/ий* (1, 115), *за/тра́т/а* (1, 113), **з'і-**: *зі/гри/ва́/ти* (1, 120), *зі/щу́л/ен/ий*

(1, 120), *зі/зна́/ти/ся* (1, 120), **зо-**: *зо́/зл/а* (1, 125), *зо/млі/ва́/ти* (1, 125), *зо/ста/ва́/ти/ся* (1, 125), **на-**: *на/ї'ждж/ен/ий* (1, 174), *на/колóч/ен/ий* (1, 175), **не-**: *не/ві́р/н/ість* (1, 185), *не/горд/ові́т/ий* (1, 185), *не/лука́в/ий* (1, 189), **па-**: *па́/горб* (1, 214), *па́/морозь* (1, 215), *па/гі́н* (1, 214), **пі-**: *пі/зна/ва́/льн/ий* (1, 239), *пі/їм/а/н/ий* (1, 239), *пі/тьм/а* (1, 240), **по-**: *по/хма́р/и/ти/ся* (1, 266), *по/ші́р/ен/ий* (1, 267), *по/ясн/і/ти* (1, 267), **ре-**: *ре/продукт/івн/ий* (1, 292), *ре/констру/юва́/ти* (1, 291), *ре/трансл/яці́й/н/ий* (1, 292), **су-**: *су/гли́н/н/ий* (1, 327), *су/зі́р'я* (1, 327), *су/проти́/в/ник* (1, 328).

У декількох двофонемних морфемах відбуваються чергування /о/ з /і/ під впливом сусіднього кореня: *до/бер/у* – *ді/бр/а/ти*, *до/ї/ти* – *ді/ї/ти*; *зо/грі/ва/ти* – *зі/грі/ва/ти*, *зо/тлі/ва/ти* – *зі/тлі/ва/ти*.

Фонемну структуру ГП виявляють 5 префіксів: **із-**: *із/вече́р/а* (1, 127), **ім-**: *ім/порт* (1, 127), *ім/ен/ува́/ти* (1, 128), *ім/ен/ін/и* (1, 128), **ін-**: *ін/варіа́н/т/н/ий* (1, 129), *ін/тур/і́ст* (1, 129), **об-**: *об/рі́з/а/ти* (1, 202), *об/роб/і́/ти* (1, 202), *об/са́п/а/н/ий* (1, 202), **од-**: *од/чин/і́/ти* (1, 206).

Трифонемну структуру ПГП репрезентовано консонантно-вокалічно-консонантною фонемосполукою з кінцевою твердою фонемою. Це префікси: **без-**: *без/кра́/їй* (1, 28), *без/пра́в/н/ий* (1, 28), **від-**: *від/кра́/я/ти* (1, 54), *від/ли/ва́/ти* (1, 55), **воз-**: *воз/з'єдн/а́/ти* (1, 62), *воз/і́/ти/ся* (1, 62), **дис-**: *дис/лок/аці́й/н/ий* (1, 79), *дис/пропорці́й/н/ий* (1, 79), **між-**: *між/наро́д/н/ий* (1, 162), *між/а́том/н/ий* (1, 162), **над-**: *над/кла́с/ов/ий* (1, 172), *над/о́ч/н/ий* (1, 172), **під-**: *під/ші́/в/к/а* (1, 239), *під/тяг/ну́/ти* (1, 238), **роз-**: *роз/мі́/ти* (1, 300), *роз/но́с/и/ти* (1, 301), **суб-**: *суб/тро́нік/и* (1, 327), *суб/тро́ніч/н/ий* (1, 327).

У префіксах із структурою ПГП можливі варіанти ПГПГ під впливом коренів, які починаються кількома приголосними: *відібрати*, *надіслати*, *підібгати*, *розігнути*.

У фіналі має м'яку фонему лише префікс **най-**: *най/бі́ль/ш/ий* (1, 174), *най/ва́ж/ч/ий* (1, 174), *най/лі́п/ш/ий* (1, 174).

Консонантно-вокалічну трифонемну будову (ППГ або ППГГ) виявляють префікси **вві-**: *вві/бр/а/н/ий* (1, 35), *вві/г/ну/т/ий* (1, 35), **пра-**: *пра/і́сто́р/ія* (1,

268), *пра/пра́/дід* (1, 268), **пре-**: *пре/до́вз/ий* (1, 268), *пре/сла́в/н/ий* (1, 269), **при-**: *при/бері́з/а́/ти* (1, 269), *при/вар/у́/ти* (1, 269), **пр'і-**: *прі/зв/ищ/е* (1, 279), *прі/рв/а* (1, 279), **про-**: *про/голос/ува́/ти* (1, 281), *про/гні́/л/ий* (1, 281).

Неприкрито-відкрита вокалічно-консонантна трифонемна структура (ГПГ або ГПГ) реалізована префіксами **ізі'-і-**: *ізі/й/ту́* (1, 126), **обі-**: *обі/др/а/н/ий* (1, 197), *обі/йм/а́/ти* (1, 197), **од'і-**: *оді/й/ту́* (1, 205), **уві-**: *уві/бр/а́/ти* (1, 338), *уві/й/ту́* (1, 338).

Чотирьохфонемні побудови – ГППГ, ППГГ (ППГГ), ППГП – репрезентують префікси **анти-**: *анти/наук/о́в/ий* (1, 24), *анти/парті́й/н/ий* (1, 24), **безо-**: *безо́/дн/я* (1, 28), **віді-**: *віді/грі́/ти* (1, 54), *віді/й/ту́* (1, 54), **гіпо-**: *гіпо/то́н/ік* (1, 69), *гіпо/терп/а́льн/ий* (1, 69), **межи-**: *межи/річч/я* (1, 161), **наді-**: *наді/бр/а/н/ий* (1, 171), *наді/гн/а́/ти* (1, 171), **пара-**: *пара/магнет/і́зм* (1, 216), *пара/магні́т/н/ий* (1, 216), **пере-**: *пере/но́/ш/ен/ий* (1, 224), *пере/на́л/ен/ий* (1, 224), **піді-**: *піді/грі́/ва́/ти* (1, 233), *піді/йм/а́/ч* (1, 233), **пред-**: *пред/ста́в/и/ти* (1, 268), *пред/ста́вл/ен/ий* (1, 268), *пред/ста́/ти* (1, 268).

В українській мові п'ятифонемні структури – ППГПП, ППГПП, ГППГП, ГП'ППГ – представлені запозиченими префіксами **гіпер-**: *гіпер/троф/і́/я* (1, 69), **супер-**: *супер/об/кла́дин/к/а* (1, 328), *супер/оригіна́ль/н/ий* (1, 328); **контр-**: *контр/ата́к/а* (1, 141), *контр/ро́з/ві/д/к/а* (1, 141); **інтер-**: *інтер/ба́ч/ення* (1, 129), *інтер/наці́/он/а́ль/н/ий* (1, 129); **ультра-**: *ультра/імпер/і́/ал/і́зм* (1, 342), *ультра/корáт/к/ий* (1, 342), а також префіксом **перед-**: *перед/вечі́р/н/ий* (1, 220), *перед/плат/ник* (1, 221).

Шестифонемну будову (ГППППГ) має префікс іншомовного походження **екстра-**: *екстра/мо́д/а* (1, 92), *екстра/вага́нт/н/ий* (1, 91), а також префікс **передо-** (варіант префікса **перед-**), побудований за схемою ППГПГ: *передо/черев/ін/н/ий*.

Префіксальні структури виявляють симетрично-асиметричні відношення. Із 20 фонемних структур лише три перебувають у відношеннях дзеркальної (ППП) і монотонної (ППГГ (ППГГ)) симетрії.

Найбільша уживаність характерна для двофонемних префіксальних морфем, побудованих за структурною схемою «приголосний+голосний» (10000 слів). При цьому майже 50% слів (5000) використовують лише два префікси – **ви-**, **об-**. Досить висока продуктивність у трифонемних префіксів (близько 4 тисяч уживань). Морфологічна система української мови рідко актуалізує п'ятифонемні і шестифонемні структури. Вони засвідчені лише у 35 словах.

Префіксальні морфemi з однофонемною вокалічною структурою використовують лише 3 голосних фонemi. Це голосні заднього ряду /a/, /o/, /y/. Однофонемні консонантні побудови представлені трьома приголосними фонемами – сонорною /в/, дзвінкою /з/ та глухою /с/.

У побудові префіксів **із-**, **ім-**, **ін-**, **об-**, **од-** (структура ГП), а також **ви-**, **де-**, **ді-**, **до-**, **за-**, **зі-**, **зо-**, **на-**, **не-**, **па-**, **пі-**, **по-**, **ре-**, **су-** (структури ПГ і ПТ) беруть участь усі голосні фонemi, а з 32 приголосних української мови реалізовано лише 11 – сонорні /м/, /н/, /в/, /р/, дзвінки /з/, /з'/, /б/, /д/, /д'/, глухі /п/, /с/.

Планом вираження трифонемних префіксів (**від-**, **воз-**, **дис-**, **між-**, **над-**, **під-**, **роз-**, **суб-**, **най-**, **вві-**, **пра-**, **пре-**, **при-**, **прі-**, **про-**, **ізі-**, **обі-**, **оді-**, **уві-**) є 6 голосних. Фонemi /і/, /о/, /и/, /а/, /у/ функціонують у позиції між приголосними, /і/, /о/ та /у/ – у початковій позиції, /і/, /а/, /е/, /и/, /о/ – у кінцевій позиції. Із 14 приголосних – /в, д, з, с, м, ж, н, р, б, п, й, р', з', д'/ – план вираження 19 префіксів забезпечують сонорні /в/, /м/, /н/, /р/, /р'/, /й/, дзвінки /д/, /д'/, /з/, /з'/, /ж/, /б/, глухі /с/, /п/.

Чотирифонемні префікси **анти-**, **безо-**, **віді-**, **гіпо-**, **межи-**, **наді-**, **пара-**, **пере-**, **піді-** використовують п'ять голосних – /а, и, е, о, і/. Не виконує конститутивної функції голосна фонема заднього ряду високого підняття /у/. Із 32 приголосних фонем репрезентовано лише 12 – сонорні /н, в, м, р/, глухі /т, п/ та дзвінки /б, з, д, д', г, ж/.

План вираження п'ятифонемних префіксів – **гіпер-**, **перед-**, **супер-**, **контр-**, **інтер-** – утворюють п'ять голосних – /і, е, у, о, а/. Фонemi /і, е, у, о/ актуалізуються між приголосними, голосна /і/ у початковій позиції. Серед

приголосних фонем уживані три сонорні – /р, н, л/; чотири глухих – /п, с, к, т/, та дві дзвінких – /г, д/.

Шестифонемний префікс **екстра-** утворюють дві голосні фонемні – /е, а/. Голосна /е/ актуалізується в початковій позиції, фонема /а/ – у кінцевій. Із чотирьох приголосних план вираження забезпечують 3 глухі фонемні – /к/, /с/, /т/ і сонорна /р/.

Отже, морфологічна система української мови надає перевагу дво- і трифонемним префіксальним морфемам, які тяжіють до структур ПГ і ПГП. У декількох двофонемних морфемах відбуваються чергування /о/ з /і/ під впливом сусіднього кореня: до-/ді-, зо-/зі-. У префіксах із структурою ПГП можливі варіанти ПГПГ під впливом коренів, що починаються кількома приголосними: *відібрати, надіслати, підібгати, розігнути*.

Мовна система рідко актуалізує п'яти- і шестифонемні побудови, які представлені здебільшого в запозичених одиницях. Питомим префіксам найчастіше властивий приголосний початок. Лише в запозичених префіксах трапляються скупчення приголосних фонем у середній або кінцевій позиціях.

План вираження префіксів забезпечують усі голосні фонемні та 18 приголосних: 7 сонорних – /в, м, н, л, р, р', й/, 7 дзвінких – /з, з', д, д', б, г, ж/, 4 глухих – /с, ц, т, к/; 14 твердих і 4 м'які фонемні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови / Перебийніс В. С. – К. : Наукова думка, 1970. – 268 с.
2. Перебийніс В. С. Повторюваність фонем і структура слова в сучасній українській мові / Перебийніс В. С. // Статичні та структурні лінгвістичні моделі. – К. : Наукова думка, 1966. – 160 с.
3. Клименко Н. Ф. Фонемна структура морфеми / Клименко Н. Ф. Українська мова: енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. –

К. : вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 699–700.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Полюга Л. М. Словник українських морфем. – Львів: Світ, 2001. – 448 с.

АНОТАЦІЯ

У статті описано різноманітні структурні типи українських префіксальних морфем, з'ясовано особливості їх фонемної реалізації.

Ключові слова: фонемна структура морфем, префіксальні морфем, вокалічні і консонантні структури, план вираження морфем.

This article describes a variety of structural types of Ukrainian prefix morphemes and specifies the peculiarities of their phonemic realization.

Key words: phonemic structure of morphemes, prefix morphemes, vocalic and consonant structures, plan of morpheme expression.